

ORTA ASYA TEFSİRİNİN SÖZ VARLIĞINDA SORUNLU BAZI KELİMELEK ÜZERİNE NOTLAR

Saidbek BOLTABAYEV*

Öz: İlk dönem İslamî eserler arasında iki Kur'an tefsiri bilinmektedir. Bunlardan biri Anonim Tefsir adıyla da tanınan Orta Asya Tefsiridir. Hem satır-arası tercüme hem tefsir özelliği gösteren bu eser Türkçe Kur'an tercüme ve tefsirleri arasında bilim dünyasına ilk tanıtılan nüsha olup birçok çalışmaya konu olmuştur. Satır-arası tercüme kısmının Karahanlı Türkçesi, hikâye ve açıklamaların bulunduğu tefsir kısmının Harezmi, yer yer Çağatay Türkçesi özellikleri gösteren bu eser tarihî Türkçe kaynaklar arasında özellikle dili ve söz varlığı bakımından müstesna yere sahiptir. Bu yazı Orta Asya Tefsirinde geçen beş kelime üzerine hazırlanmıştır. İlk olarak özgün şeklinin "çavşa-" olduğunu düşündüğümüz *jülin*, ardından "tegiş", "ançak", "anuçam", "kıрмаç" kelimelerinin üzerinde durulmuş, farklı dönem ve eserlerdeki şekilleri dikeate alınarak etimolojileri yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kur'an, Tercüme, Tefsir, Söz Varlığı, Etimoloji

Notes on Some Problematic Words in the Vocabulary of Central Asian Tafsir

Abstract: Among the early Islamic works, two tafsirs of the Qur'an are known. One of them is the Central Asian Tafsir, also known as Anonymous Tafsir. This tafsir, which has the characteristics of both interlinear translation and tafsir, is the first copy introduced to the scientific world among Qur'an translations and exegeses in Turkic, and has been the subject of many studies. This tafsir, which shows the characteristics of Karakhanid Turkic for the interlinear translation part, Khwarezmian Turkic for the tafsir part with the stories and explanations, and sometimes features of Chaghatai Turkic, has an exceptional place among historical Turkic sources, especially in terms of language and vocabulary. This article is based on five words in Central Asian Tafsir. First, the verb, which we think is the original form of "çavşa-", then the words "tegiş", "ançak", "anuçam", "kıрмаç" are examined, and their etymologies were made by considering their forms in different periods and works.

Keywords: Karakhanid Turkic, Khwarezmian Turkic, Qur'an, Translation, Tafsir, Vocabulary, Etymology

Giriş

Türkler tarih boyunca inandıkları dinlerin kutsal kitaplarına özel önem vermişlerdir. Sonradan tanıştıkları dinlerin kutsal kitaplarını, dinî içerikli kaynaklarını kendi dillerine çevirmişler, daha sonra yabancı dillerde veya kendi dillerinde dinî eserleri telif etmeye başlamışlardır. 9. yüzyılda ilk başta İdil Bulgarları arasında İslamiyet yayılmaya başlamış ise de 10. yüzyıldan sonra Karahanlılarla beraber Türklerin önemli bir kısmı Müslüman olmuşlardı. Buna bağlı olarak Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümesine ihtiyaç doğmuştur. Türklerin kitleler hâlinde Müslüman oldukları bu çağda bir yandan Kur'an'ın ilk resmî çevirisıyla ilgili girişimler Samanî hükümdarı Mansur bin Nuh'un (961-976) emriyle yapılıyordu. Orta Asya ve Horasanlı âlimlerin Kur'an'ın tercüme edilebileceği

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (TÜRKİYE), E-posta: sboltabayev@karabuk.edu.tr / ORCID ID: 0000-0002-5200-5845.

hususundaki ortak fetvasından sonra Taberî'nin tefsiri esas alınarak muhtasar bir şekilde Farsça Kur'an tercümesi hazırlanmıştır.

Kur'an'ın ilk Türkçe tercümesi Zeki Velidi Togan (1959-1960: 135) ve Şinasi Tekin'in (1992: 13) kaydettiğine göre Farsça tercüme ile aynı dönemde, hatta Farsça tercüme ile aynı anda yapılmıştır. Mansur bin Nuh'un emriyle toplanan tercüme heyeti arasında bulunan ve Türk şehirlerinden gelen İspicab ve Ferganalı âlimler bunun delili olarak gösterilmektedir.

Bazılarının istinsah tarihleri sonraki dönemlere ait ise de Türk İslam Eserleri Müzesinde 73 numarada; Manchester Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar 25-38 numarada; Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü Kütüphanesinde 2008 numarada; Rusya Bilimler Akademisi Şark El Yazmaları Enstitüsünde CA197 numarada (eski numarası 332ca); Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii 2 numarada; Meşhed Astan-i Kuds-i Razavî Kütüphanesi 1007, 2229 ve 293 numarada kayıtlı olan nüshalar ilk Türkçe Kur'an tercüme ve tefsirleri olarak önem arz etmektedir. Bu nüshaların üzerinde metin, tıpkıbasım, sözlük, gramer, söz varlığı, tanıtmı, karşılaştırma gibi çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların bibliyografyası ilk önce Sağol (1997), daha sonra Şimşek (2018) tarafından yapılmıştır. Gülden Sağol 107 çalışmayı kısa izahlarla kronolojik olarak sıralarken, Şimşek 181 çalışmanın künyesini vererek tasnif etmiştir. Ancak 2018'den sonra da nüshalar üzerinde çeşitli çalışmalar yayımlanmıştır.

Orta Asya Tefsiri ve Üzerinde Yapılan Çalışmalara Kısa Bir Bakış

Zeki Velidi Togan'ın bilimsel araştırmalar yapmak üzere Türkistan'a yaptığı seferlerin birinde 1914 yılında günümüz Özbekistan'ının Karşı şehrinde bulunarak St. Petersburg'a o zamanki adıyla Asya Halkları Müzesine verilen, bugün aynı şehirde Rusya Bilimler Akademisi Şark El Yazmaları Enstitüsünde CA197 numara altında kayıtlı Türkçe Kur'an tefsiri bilim dünyasında *Anonim Tefsir* veya *Orta Asya Tefsiri* (=OAT) adıyla meşhurdur. Toplam 147 varaktan ibaret olup Kehf suresinin 4. ayeti ile başlamaktadır. Arada bazı surelerin yanı sıra sayfalarda da eksiklik vardır. Satır-arası tercümenin yanı sıra sure sonlarında (49. sureden itibaren ise ayetler sonrasında) tefsirli açıklama ve hikâyeler bulundurduğundan Türkçe ilk tefsir olarak kabul edilir.

Türkçe Kur'an tercümelemleri arasında ilk tanıtılan, üzerinde değerlendirmelerin 1920'li yıllardan beri yapıldığı bu nüsha birçok bilim adamının dikkatini çekmiştir. İlk başta Barthold ve Samoyloviç, ardından İnan, Togan, Eckmann gibi Türk bilimciler tarafından çalışmalara konu edilen OAT özellikle Aleksandr Konstantinoviç Borovkov'un araştırmalarının temelini oluşturmuştur. Bir nevi sözlük olarak önemli söz varlığı hazinesine sahip olduğunu kaydeden araştırmacı daha çok satır-arası tercüme kısımlardan seçtiği kelimelerden oluşan meşhur sözlüğünü 1963'te yayımlamıştır. Daha sonra üzerinde irili ufaklı çalışmalar yapılmış ise de yeterince incelenmeyen OAT metni nihayet Halil İbrahim Usta tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış (1989) ve alandaki büyük bir boşluk böylece giderilmiştir. Özbekistan'da eser üzerinde birkaç makale yayımlayan Kazakbay Mahmudov, fonetik ve morfolojik özelliklerine dikkat çektiği inceleme yazısıyla eserin tıpkıbasımını neşretmiştir (2000). Halil İbrahim Usta'nın hazırladığı metin çalışması tıpkıbasım ile 2011 yılında yayımlanmış, böylece bu alandaki çalışmalara önemli katkı sağlanmıştır. Usta, bu çalışmasında OAT üzerinde yapılan çalışmaları kronolojik olarak sıralamanın yanı sıra ilgili çalışmalarda Barthold, Köprülüzade, Samoyloviç, İnan, Togan, Eckmann, Borovkov, Zülfikar, Sertkaya,

Topaloğlu'nun yazılarından birebir veya tercüme ederek aktarmaktadır (2011: 10-47). *OAT*'in metin yayını ve sözvarlığı üzerinde duran Karahan eser ile ilgili yayınların zaman dizimini de çalışmasında göstermiştir (Karahana, 2019).

OAT'in kimin tarafından, nerede ve ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. Eserin fonetik ve morfolojik özelliklerine istinaden nerede ve ne zaman oluşturulduğuna dair bazı açıklamalar yapılmıştır. Bunun dışında dikkat çekici söz varlığına sahip olmasından dolayı metinde geçen kelimelerden hareketle tefsirin oluşturulduğu tarih, ait olduğu yazı dili ve coğrafya konusunda birtakım görüşler ileri sürülmüştür. Metinde geçen *mîrzâde*, *çelebî*, *çok*, *başlayur-men*, *oram*, *ermes*, *degül* gibi kelimeler bu tür görüşlerin temelini oluşturmuştur. Barthold eserin nihayetine yaklaştıkça, müellifin, ana dili olan Farsçaya daha sık başvurduğunu, hikâye kısmında geçen *mîrzâde* kelimesinden hareketle muhtemelen Timur devrine ait olduğunu belirtir (1928: 70-71). Müellifin ana dili hakkındaki görüşe İnan, Zülfikar karşı çıkmışlar, Borovkov da bu durumun müstensihini iki dilli olmasından veya tefsirin asıl nüshasından kaynaklanabileceğini kaydetmiştir (Usta, 2011: 16, 19). İnan ve Togan ise *OAT* metninin bazı kısımlarını diğer Kur'an tercümeleleriyle karşılaştırmışlardır. Eserle ilgili çalışma yapan bütün bilim adamları satır-arası tercüme ile tefsir ve hikâyelerin dilinin arasında önemli fark olduğunu vurgulamışlardır. Satır-arası çevirinin dilinin Karahanlı Türkçesi olduğunu belirten Eckmann, tefsir ve hikâyelerin dilinin ise Harezmi Türkçesi, Kıpçakça, Oğuzca, hatta Çağatayca özellikleri gösterdiğini ifade etmiştir (1968: 53). Sertkaya yazmada Çağatayca özellikler bulunduğundan dolayı XV. asırdan daha eski bir tarihte istinsah edilmediğini kaydetmiştir (1977: 282).

Türkçe ilk Kur'an tercüme ve tefsirleri arasında üzerinde en çok çalışmanın¹ yapıldığı nüsha olmasına rağmen *OAT* metninde çözülemeyen ve açıklanması gereken kelime ve yapılar bulunmaktadır. Bu kelimelerden birkaçı etimolojik ve semantik izahlarıyla beraber aşağıda ele alınmaktadır.

I. sawsa-, çawsa-, çawşa-, çawşaş-

Üç farklı şekliyle beş kez geçen bu kelime metinde her zaman satır-arası tercümenin yapıldığı kısımlarda görülmektedir.

1) sawsamak

eşitmegey-sen meger akru kayda ün sawsamak (24b/6) “Yavaş bir fısıltıdan başka bir şey işitmeyeceksin.”

Taha suresi 108. ayette geçen cümle *Türkçe Kur'an Meali*'nde “Artık sadece fısıltı işitebilirsin” şeklinde çevrilmiştir (KKM: 348). Diğer satır-arası tercümelelerde aynı cümle *eşitmegey sen meger akrukına* (TİEM 73 nüshası) (Kök, 2004: 232), *eşitmez sen meger ukulmaz ün* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 71), *eşitmes siz meger çüşemek* (Hekimoğlu nüshası) (Sağol, 1993a: 235), *eşitmez-sen meger çevşemek/çüşemek* (Meşhed 1007 nüshası: 185b/10) şeklindedir. TİEM ve Rylands nüshasında farklı kelimeler (*akrukına*, *ukulmaz ün*) tercih edilirken Hekimoğlu ve Meşhed 1007 nüshalarında geçen *çevşemek/çüşemek* kelimeleri *sawsamak* ile ilgilidir.

¹ Nüsha üzerinde yapılan Samoyloviç, Borovkov, İnan ve Korkmaz'ın çalışmaları ve değerlendirmeleri ile ilgili bk. Argunşah ve Sağol Yüksekaya, 2017: 42-45.

Arapça *hemsən* karşılığında verilen *sawsamak* kelimesinde *sawsa-* köküne -mAK eki getirilerek “fisiltı” anlamında kalıcı isim oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Borovkov kelimeyi *sawamak* okuyup *muxuü uenom* “sessiz bir hışırtı” anlamını vermiş, Radloff sözlüğünde yer alan *sav-* maddesine gönderme yapmıştır (Borovkov, 1963: 257; 2002: 227). Halil İbrahim Usta başka türlü okumanın mümkün olmadığını belirttiği kelimeyi *sawsamak* şeklinde düzeltmiştir (Usta, 2011: 92; Borovkov, 2002: 357).

2) çawsa-

çawsadı akru anjar yek (25a/8) “Şeytan ona yavaşça **fisıldadı**.”

çawsadı burada Arapça *vesvese* karşılığında kullanılmıştır. Nitekim diğer satır-arası tercümelere *çawsadı* yerine *vesvese kıldı* geçer: *vesvese kıldı anjar yek* (TİEM 73 ve Rylands Nüshaları) (Kök, 2004: 233; Ata, 2019: 72), *vesvese kıldı aning taba iblis* (Hekimoğlu ve Meşhed 1007 nüshası) (Sağol, 1993a: 235; Meşhed 1007: 186a/10) şeklinde kayıtlıdır. Cümle olarak *Türkçe Kur'an Meali*'nde “şeytan ona vesvese verip şöyle dedi” şeklinde yer alır (Kur'an, 20/120; KKM: 349). Meşhed 293 nüshasında da Kaf ve Nas surelerinde *vesvese kııl-* fiili tercih edilmiştir (Şimşek, 2019: 207, 409).

3) çawşaş-

kaçan rāzlaşsanız çawşaşman yazuk birle taqı zulm birle taqı peygamber 'a. ga ma'şiyet kılmak birle (77a/12) “Birbirinizle gizli şeyleri konuştuğunuz zaman günah ile, zulüm ile ve Peygamber Aleyhisselam'a karşı isyan ile **fisıldaşmayın**.” *Türkçe Kur'an Meali*'nde bu cümle şöyle verilir: “Siz baş başa gizlice konuştuğunuz zaman, günah, düşmanlık ve peygambere isyanı konuşmayın” (Kur'an, 58/9; KKM: 608-609).

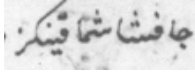
Diğer Kur'an tercümelerinde: *kaçan rāzlaşsa silär rāzlaşmanlar yazuk birlä täñdin kaçmak birlä ymä yarlığın tutmamakka* (TİEM 73) (Ünlü, 2004: 225); *kaçan rāz aysa sizler bir ikindi birle rāz aymanğ yazuk birle, haddin keçmek birle, resülka hilāf kılmak birle* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 145); *ol vaktın kim rāzlaştingız taqı rāzlaşmanğ yazuk kılmak birle taqı küç kılmak birle, taqı resülning yazmağı birle* (Hekimoğlu nüshası) (Sağol, 1993a: 425); *ol vaktın kim rāzlaşsanız rāzlaşmanğ yazuk birle taqı keçmek birle, taqı resülnuñ yazukı birle* (Meşhed 1007: 312a/9-10); *ol vaktın kim rāzlaştingız rāzlaşmanğ yazuk/irinçü kılmak birle taqı küç kılmak birle, taqı peygamberning yazmağı/ya 'nī sürçümeke birle* (Meşhed 293) (Şimşek, 2019: 260).

Usta'nın kaydettiği gibi (1989: 400) burada *çawşaş-* “gizli gizli konuşmak, fisıldaşmak” anlamındadır. Nitekim Mücadele suresinin 9. ayetinde yer alan bu fiil diğer Kur'an tercümelerinde *rāzlaş-* veya *rāz ay-*, Çağatayca Tefsir-i Hüseyinî Tercümesinde ise *rāz ayt-* fiili ile (Topkapı nüshası 250a/11), Farsça Taberî Tefsirinde *me suhen pinhān güyid* şeklinde, *çawşaşmak* ismi yerinde ise *rāz guften* şeklinde verilmiştir (Yagmâi, 1356: V, 1814).

4) çawşaşmak

hakikatda çawşaşmak şeytândın turur (77a/13) “Gizli **fisıldaşmak** gerçekte şeytandır.” O kötü fisiltılar iman edenleri üzme için ancak şeytandan kaynaklanmaktadır (Kur'an, 58/10; KKM: 609).

Cümle diğer Kur'an tercümelelerinde şu şekildedir: *yawuz rāzlaşmañ yāk turur* (TİEM 73) (Ünlü, 2004: 225); *bütünlükin rāz aymak yekdin turur* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 145); *ḥaḳīkat üze rāzlaşmak iblisdin* (Hekimoğlu nüshası) (Sağol, 1993a: 425); *ḥaḳīkat üze rāzlaşmak iblisdin/şeytândın* (Meşhed 293) (Şimşek, 2019: 260).

5) çawşaşmak

öñürdüh **çawşaşmañıñız** *ḳatında şadaḳanı ya'nī şadaḳa berih dervişlerge çawşaşmañıñızdın öñ* (77b/8) “**Gizli fisildaşmanız** durumunda önceden sadaka verin yani sadaka verin fakirlere gizli fisildaşmanızdan önce.” “Peygamber ile baş başa konuşacağınız zaman, baş başa konuşmanızdan önce bir sadaka verin” (Kur'an, 58/12; KKM: 609).

Diğer nüshalarda: *ḳaçan rāzlaşur ārsā silār yalavaçnı öñdün ıdınlar rāzıñızlar öñdünidā şadaḳa* (TİEM 73) (Ünlü, 2004: 226); *ḳaçan rāz aysa sizler yalavaç birle ilgerü ıdınğ rāzlaringızda burun şadaḳa* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 145); *ol vaḳtın kim rāzlaşsangız yalavaçḳa taḳdīm ḳılınğ rāzıñızning ileyinde şadaḳanı* (Hekimoğlu nüshası) (Sağol, 1993a: 425); *ol vaḳtın kim rāzlaştunız yalavaçḳa taḳdīm ḳılığ rāzıñızning ileyinde şadaḳanı* (Meşhed 1007: 312b/5-6); *ol vaḳtın kim rāzlaştunız yalavaç birle burun keçüring rāzlaringızning ileyinde şadaḳa* (Meşhed 293) (Şimşek, 2019: 260).

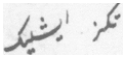
OAT metninde *sawsa-*, *çawsa-*, *çawşa-*, Harezmi Türkçesi Kur'an çevirilerinde *çevşe-/çüşe-* şekillerinde görülen fiilin TİEM 73 nüshasında *çuwşa-*, *çuvşa-*, *çüwşe-* ve *çuwlaş-* (Ünlü, 2018b: 217-218); Rylands nüshasında *şuvşa-* (Ata, 2019: 26), EAT satır-arası Kur'an tercümesinde *civşe-/civşes-* (Şimşek, 2016: 154) şekilleri tanıklanırken DLT'de *şuvşas-* “fisildaşmak” (DLT 342) ve *şuwşa-* “kulağa gizli şey söylemek” (DLT 469) olarak geçmektedir². Fiilin işteşlik eki almış hâli *ME* eserinde “rāzlaşmak, örtüglü sözleşmek” olarak açıklanmış, Nuri Yüce tarafından *çevşes-* okunmuştur (1993: 111). Tarihî metinlerde daha çok işteşlik ekiyle gördüğümüz fiilin böylece *sawsa-*, *çawsa-*, *çawşa-*, *çuwşa-*, *çuvşa-*, *çüwşe-*, *şuwşa-*, *şuvşa-*, *civşe-* şekilleri tanıklanabilmektedir. Bu fiiller arasında hangisinin özgün şekil olduğunun tespiti zor olmakla beraber, bu iş kelimenin kökenini gün yüzüne çıkarmak için elzemdir. Ünlü *çuvşa-* fiilinin özgün anlamının “ekşimek, bulandırmak”, mecaz anlamının ise “vesvese yapmak; gizli görüşmek, fisildaşmak” olduğunu kaydederken (2012: 195), Ata yansıma kelimelerden olduğunu belirtmiştir (2019: 170). EAT Kur'an tercümesinde görülen *civşe-* şekli hareketle muhtemelen *civ* yansıma kelimesinden türediğini belirten Şimşek, ilk anlamının “ses” olduğunu düşündüğü *çaw* ve *civ* kelimelerinin aynı kelimenin fonetik farklılıkları olabileceğini söyler (2016: 157). Borovkov ise sözlüğünde *çawsa-* fiilini “fisildamak, yavaşça söylemek; baştan çıkarmak” şeklinde açıklarak Bang ve Gabain'in hazırladığı dizindeki *çäwişlig* maddesine gönderme yapmıştır (1963: 355; 2002: 94). Ancak “hileli, hilekâr” anlamına gelen *çäwişlig* kelimesinin *çawsa-* veya fiilin diğer şekilleriyle ilgisi olmamalı. Çünkü *çäwişlig* “yol, vasıta, tedbir, hile” anlamına gelen *çäwiş* (Caferoğlu, 2011: 61) ismine +IIG ekinin gelmesiyle oluşmuştur. DLT'de

² DLT'de geçen her iki örneği dikkate alan Üşenmez kelimedeki aykırılışma ses hadisesinin meydana geldiğini ifade ederek *şuvşa-* > *şuwşa-* “söz fisildamak” açıklamasını yapar (2006: 30).

görülen *şuwşa-* fiiline dayanarak kökenini açıklayan Rahmatullayev *şuw* yansıma kelimesine +*şA-* isimden fiil yapma ekinin³ geldiğini ifade etmektedir (2000: 455).

Fiilin yansıma kelimedenden türediği ihtimali özellikle yuvarlak ünlülü şekillerinden dolayı daha yüksek görünse de anlam itibarı ile bir ihtimalden daha söz edilebilir. TİEM 73’de geçen *çuwlaş-* fiili, kelimenin bünyesinde isimden fiil yapan -*LA* ekinin bulunduğunu, ilk hecenin (*çaw/çuw/suw/şuw/saw/çüv/civ*) ise kelimenin kökü olduğunu göstermektedir. Benzetmeye dayalı dudak ünsüzlerinin ortaya çıkardığı yuvarlaklaşmaların Karahanlı ve Harezmi Türkçesi döneminde mevcut olduğu düşüncesinden hareketle⁴ kelime kökünün düz, geniş ünlülü olduğu düşünülebilir. Bilindiği gibi Türkçenin tarihî metinlerinde *çaw*⁵ kelimesi “şan, şöhrat, ün; ses, seda” anlamlarının yanı sıra “haber, dedikodu, söylenti, şayia” gibi anlamlara sahiptir (Wilkens, 2021: 225; Paçacıoğlu, 2016: 178). Türkçe Kur’an tercümeleminin Rylands nüshasında *çaw kemişgen* “yalan haber yayan, dedikodu yapan” anlamında geçmektedir (Ata, 2004: 310). *EAT* metinlerinde *çav düş-* “yayılmak, haberi duyulmak”, *çav ol-* “dile düşmek, yayılmak” (Yılmaz vd., 2013: 698), *çav çal-* “ilan etmek, duyurmak”, *çav dut-* “meşhur olmak”, *çav ur-* “bağırarak” (Kanar, 2011: 171-172) gibi deyimleşmiş şekilleriyle de geçmektedir. Kelimeye birkaç çeşit isimden fiil yapma ekleri gelerek kullanıldığı⁶ görülse de *çawık-/çavık-*⁷ fiili *çawlan-/çavlan-*, *çavlat-*, *çavlaş-*, *çavıl-*, *çavu-* gibi örneklerle daha yaygınlık göstermektedir. *çavu-* fiili (*çav+ı-*) *Abuşka* lügatinde “çavlanmak, adli ve namli olmak, meşhur olmak, şöhrat tutmak” olarak açıklanmıştır (Kaçalın, 2011: 922). Edilgenlik eki getirilmiş *çavıl-* fiili de *çav+ı-* fiilinden oluşmuştur. Bu durumda fiilden isim yapma eki -*ş*, *çawı-/çavı-* fiiline gelerek *çawış* ismini türetmiş, buradan +*A* ekiyle tekrar fiil yapılmış olma ihtimali vardır. *çaw+ı-ş+a-* > *çawşa-* “dedikodu yapmak, söylenti yaymak” anlamından “gizli gizli konuşmak, fısıldaşmak, sır vermek” anlamlarının geliştiği düşünülebilir. Kırg. *şıbış* “fısıltı” (Yudahin, 1985: 417) kelimesi yansıma kelime olabileceği gibi *çawış* ismiyle ilgili de olabilir. Ancak Kırgız Türkçesinde *şıb(i)şa-* fiili görülmezken *şıbış ber-* olarak kullanılmaktadır. Özb. *şipşi-* “alçak ses ile söylemek, fısıldamak; çaktırmadan söylemek, haber uçurmak” (ÖTİL: IV, 576) fiilinin ise yukarıda açıklanan fiilin yaşayan şekli olduğu açıktır.

II. tegiz

Kelime OAT metninde beş yerde *tegiz işlig* tamlaması olarak her zaman Allah’ın 99 isminden biri olan *El-Hakîm* (حكيم) kelimesinin karşılığında geçmektedir.

1) *erür teğri* ‘azîz *tegiz işlig* (41b/3) “Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir” (Kur’an, 48/4) (KKM: 566).

³ Ancak Rahmatullayev’in kaydettiği +*şA-* ekinin özgün şeklinin +*çA-* olduğu, bu fiil ile benzer yapıda gibi görünen *yumşa-*, *kurşa-* fiillerine dayanılarak önce Tekin, daha sonra Taş tarafından kaydedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Brockelmann, 1954: 222; Tekin, 2013: 583; Taş, 2020: 93; Erdal ise *kurşa-* fiilinde *ş > ç* değişikliğinin olduğu kanaatindedir (1991: 422).

⁴ Bu dönemlerde görülen ünlü yuvarlaklaşması konusunda ayrıntılı bk.: Mansuroğlu, 1988: 139; Eckmann, 1988: 179-181.

⁵ Kelimenin kökeni, tarihî dönemlerde kullanımı, günümüz Türk lehçelerindeki durumu, Altay dillerindeki şekilleriyle ilgili bk.: EDPT: 393; EDAL: I, 407.

⁶ *çaw* ve türevlerinin tarihî metinlerde kullanıldığı örneklerle ilgili bk.: Haşimi, 2019.

⁷ Kökün anlamını güçlendiren veya genişleten geçişsiz fiiller türeten +*K-* ekinin *KB*’de görülen örnekleri ve ekle ilgili diğer çalışmalar için bk.: Taş, 2020: 98-100.

Ayetin bu son cümlesi Türkçe ilk Kur'an tercümelerinin diğer nüshalarında şu şekildedir: *erür Tangrı bilgen bütün işlig* (TİEM 73 ve Rylands nüshaları) (Ata, 2019: 136) (Ünlü, 2004: 197); *tağı irdi Tangrı bilgen, hikmetlig* (Hekimoğlu ve Meşhed 1007 nüshaları) (Sağol, 1993a: 392; Meşhed 1007: 294b/1); *tağı erdi Tangrı bilgen hikmet birle iş kılğan/bütün işlig* (Meşhed 293 nüshası) (Şimşek, 2019: 187).

2) *erür teñri tegiz işlig* (42b/9) “Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Kur'an, 48/19) (KKM: 568).

Diğer Kur'an tercümelerinde: *erür tañrı küsüş bütün işlig* (TİEM 73 nüshası) (Ünlü, 2004: 199); *Tangrı 'aziz bütün işlig* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 138); *tağı irdi Tangrı yingen, hikmetlig* (Hekimoğlu nüshası) (Sağol, 1993a: 394); *tağı erdi tangrı yingen hikmetlig* (Meşhed 1007: 295b/4); *tağı erdi Tangrı yingen / küşüş hikmet birle iş kılğan/bütün işlig* (Meşhed 293 nüshası) (Şimşek, 2019: 190).

3) *ol turur uşol tegiz işlig bilgen* (54a/4) “O, hüküm ve hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir” (Kur'an, 51/30) (KKM: 579).

Diğer Kur'an tercümelerinde: *ol turur bütün işlig bilgän* (TİEM 73 nüshası) (Ünlü, 2004: 206); *her-âyine Ol bütün işlig bilgen* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 144); *hakikat üze ol, ol hikmetlig, bilgen* (Hekimoğlu nüshası) (Sağol, 1993a: 402); *hakikat üze ol hikmetlig, bilgen* (Meşhed 1007: 300a/9); *hakikat üze ol ol turur hikmetlig / bek çin işlig bilgen* (Meşhed 293 nüshası) (Şimşek, 2019: 215).

4) *ol teñri 'aziz tegiz işlig turur* (79b/5) “O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir” (Kur'an, 59/1) (KKM: 611).

Diğer Kur'an tercümelerinde: *ol turur küşüş bütün işlig* (TİEM 73 nüshası) (Ünlü, 2004: 227); *ol mişl yok bütün işlig* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 146); *tağı ol yingen hikmetlig* (Hekimoğlu ve Meşhed 1007 nüshaları) (Sağol, 1993a: 427; Meşhed 1007: 313b/3); *tağı ol yingen/ küşüş hikmetlig/bütün işlig turur* (Meşhed 293) (Şimşek, 2019: 263).

5) *tesbîh kıtur teñriğa ne kim köklerde tağı ne kim yerlerde bar turur erklig arığ pādşāh 'aziz tegiz işlig yaratğan* (88a/4) “Göklerdeki ve yerdeki her şey, mülkün sahibi, mukaddes, mutlak güç sahibi, hüküm ve hikmet sahibi olan Allah'ı tespih eder” (Kur'an, 62/1) (KKM: 622).

Diğer Kur'an tercümelerinde: *täsbîh kıtur täñrikä nä kim köklär içindäki tağı nä kim yer içindäki ärklig yarağısızlardın arığ küşüş bütün işlig* (TİEM 73 nüshası) (Ünlü, 2004: 233); *arığ yād kıtur Tangrını né kim yéti kat kök içinde né kim yer içinde turur erklig arığ küşüş bütün işlig* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 150); *tesbîh kıtur Tangrığa ol nirse kim kökler içinde tağı ol kim yerde; erklig key erklig, yingen, hikmetlig* (Hekimoğlu nüshası) (Sağol, 1993a: 434); *tesbîh kıtur Tangrığa ol nirse kim kökler içinde tağı ol nirse kim yerde erklig key erklig yingen hikmetlig* (Meşhed 1007: 318a/1) ; *tesbîh kıtur Tangrığa ol nirse kim kökler içinde tağı ol nirse kim yerde turur erkligke key arığka/ yahşı yitiz yiggenke/küşüş/izzetlig hikmetligke/ çin bütün işlig* (Meşhed 293 nüshası) (Şimşek, 2019: 286).

İlk Türkçe Kur'an tercümelerinde Allah'ın *El-Hakîm* “Hikmet sahibi, her işi, her yaşağı yerli yerinde olan” (Karagöz, 2016: 78) isminin karşılığında *bütün işlig, köni işlig, rāst işlig, üstüvār işlig, hakîm, hikmetlig, hikmet birle işlegen, emr idisi, hükm eyleyici/idici, dürüst işlü, dürüst sözlü, hikmet idici, hikmet(ler)issi/eyesi* kelime ve kelime gruplarının kullanıldığı kaydedilirken (Ünlü, 2007: 252; Bayraktar, 2019: 362;

Kuyma, 2019: 411; Üstüner vd, 2020: 40) *OAT*’ta üç ayette *tegiz işlig*, sekiz ayette ise Arapça aslı olan *hakīm* ile gösterildiği Karahan tarafından belirtilmiştir (2017: 137). Bununla birlikte *OAT*’ta bir yerde Fetih suresinin 4. ayetinde geçen *hakīm* yerine *bütüm işlig* karşılığı verilmiştir (41a/4).

Borovkov sözlüğünde kelimeyi *tākiz* okur ve *tākiz işlig* kelime grubunu *мудрыū* “bilge” şeklinde açıklayarak Radloff sözlüğünün 3. cildinin 1021. sayfasına gönderme yapmıştır (Borovkov, 1963: 296; 2002: 260). Radloff’un sözlüğünde *tākiz* maddesi yerine *tākis* = *tāgis* maddesi vardır. Bu gövdeden türetilen *tākislā-*, *tākislān-*, *tākislāt-*, *tākislāš-* maddelerinin tamamını anlamları ile Radloff aslında Robert Barkley Shaw tarafından 1880’de hazırlanan *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan* adlı eserden almıştır. Radloff sözlüğün *tāgis* maddesinde kelimeye “düz” anlamını verir (Radloff, 1905: 1035-1036). Borovkov’un *tākiz* olarak ikinci ünsüzünü sedasız okuması Räsänen’in çalışmasına dayanıyor olmalıdır (VEWT 470b).

Usta, kelimeyi ilk başta *tigiz* okuyarak “hakīm” anlamını verirken (1989: 441) daha sonra *tegiz* şeklinde düzeltir (2011: 126; 127; 141; 174; 184). Eski Türkçe metinlerinde görülmeyen bu kelime daha çok Klasik Sonrası Çağatay Türkçesi metinlerinde yaygınlık gösterir. *OAT* şimdilik *tegiz* kelimesinin görüldüğü en eski metindir. Dolayısıyla kelimenin kökeni konusuna ışık tutacaktır. Kelime günümüzde birçok lehçede “düz, pürüzsüz; aynı derecede, aynı düzeyde olan, eşit, orantılı; düzgün” gibi anlamlarıyla yaşamaktadır: Kzk. *tegis* (Sızdıkova ve Hüseyin, 2008: 783); Nog. *tegis* (Baskakov, 1963: 342); KKal. *tegis* (Baskakov, 1958: 632); Kırg. *tegiz* (Yudahin, 1985: 219); Tat. *tigez* (TRS: 370); Başk. *tigez* (BRS: 523); Türkm. *tekiz* (TDDS: 395); Özb. *tekis* (ÖTİL: IV, 54); Yeni Uyg. *tékis/tékiz* (Nadcip, 1968: 344); Kum. *tegiş* (Bammatov ve Gaciagmatov, 2011: 294); Çuv. *tikes* (Yegorov, 1964: 250). Kelimenin Horasan Türkçesinde *tekiz* olduğu, Moğ. *tegsin*in aynı anlama geldiğini kaydeden Dıbo, Eski Türkçe **tekir* < Eski Altayca **t'èk`á* açıklamasını yapar (Dıbo, 2011: 113). Bu açıklama daha önce EDAL’da dile getirilmiş olup Doerfer’in eleştirisine rağmen Türkçe Moğolca denkliliğinin oldukça mümkün görüldüğü belirtilmiştir (EDAL: 1412-13). “Düz, pürüzsüz; çignenmiş, preslenmiş (yol)” anlamındaki Çuv. *takar* kelimesinin *tekizin* bir şekli olarak bütün Türk lehçelerine *taqır* şeklinde geçtiğini iddia eden Fedotov’un açıklaması (1996: 2, 166) ise tartışmaya açıktır.

Çağatay Türkçesinde görülen *tüküz/töküz*⁸ kelimesi *tegiz* ile eş anlamlı ise de kökenleri bakımından farklı kelimelerdir. *tüküz*’ün anlamı *Abuşka*, *Senglah* ve Şeyh Süleyman Efendi sözlüklerinde “tam, tamam, kâmil, mükemmel” olarak açıklanmaktadır (Kaçalın, 2011: 487; Senglah Paris nüshası: 297b/6). Clauson *DLT*’de geçen *tügüz* ile bir bağlantısı olmadığını belirttiği *tüküz* kelimesini *tüke-* fiilinden yapılan isim olarak açıklar (EDPT: 488). *tüküz* günümüzde Özb. *tökis* (ÖTİL: V, 232); Yeni Uyg. *töküs* (Nadcip, 1968: 319) olarak yaşamaktadır. Buradan da *tegiz* kelimesinin köken bakımından *tüküz*’den farklı olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde Türk lehçelerinde *tegiz* ile aynı anlama sahip Yeni Uyg. *tekşi* “düz, aynı” (Nadcip, 1968: 300); Kaz. *tegsi* “düz, pürüzsüz” (RS, III: 1025); Hak. *tiksi* “bütün, tüm” (Baskakov ve İnkijekova-Grekul, 1953: 224); Yak. *dehsi* ~ *lehsi* “düz, pürüzsüz” (Sleptsov, 1972: 122); Tuv. *deski* (Tatarintsev, 2002: 145) kelimesi vardır. Räsänen bu kelimenin kökeninin Moğolca olduğunu açıklamış (VEWT 471a), Tatarintsev de bu görüşü kabul etmiştir (2002: 145).

⁸ Kelime bazı çalışmalarda *tögüz/tügüz* okunsa da *Abuşka* sözlüğünde *kāf-i ‘arabi ile* telaffuz edildiği kaydedilmiştir (Kaçalın, 2011: 487).

Kaydarov'un düşüncesine göre Kazakçada "düz; düzlük" anlamına gelen *tegiz* kelimesi **tek* "düz olan bir şey, dengelenmiş" köküne +*is* ekinin gelmesiyle oluşmuştur (Kaydarov, 1986: 284). Tatarintsev ise bu açıklamayı yeterli görmeyerek *teñ, teg* kelimeleri ile kökteş gördüğü **tek* köküne +*i* isimden fiil yapan, daha sonra -*s(-z)* fiilden isim yapan eklerin gelmesiyle ortaya çıktığını, Tuva Türkçesindeki *deskeş-* "birine boyun eğmemek; dayanmak, direnmek" (*deskeş-* < *dekse-ş-* < **dekse* < **tekse-* < **tegize-*) ile ilgili bir kelime olduğunu kaydeder (2002: 145).

OAT metninde *tegiz işlig* olarak geçen kısımlarda diğer Kur'an tercümelerinde *bütün/köni/râst işlig* gibi tamlamaların geçmesi kelimenin *bütün/köni/râst* ile benzer anlamlara sahip olduğunu gösterir. Günümüz Türk lehçelerindeki "düzgün; eşit, orantılı" anlamlarından da hareketle kelimenin *teg-* fiilinden de gelebileceği, bu durumda fiil köküne -*z* fiilden isim yapma ekinin gelmesiyle türemiş olabileceği tahmin edilebilir⁹.

III. ançaq

انچاقين انچاق انچاق

OAT metninde 15 yerde *ançaq*, bu kelime ile aynı köke sahip *ançık, ançuq* ve *ançağın* kelimeleri ise birer defa kullanılmıştır. Kullanıldığı bütün örnekler eserin satır-arası tercüme kısımlarına ait olup Ar. -ل (li-) ve -ك (ke) edatlarının yanı sıra حَتَّى (hattâ) kelimesinin karşılığında geçmektedir. Aşağıda birkaç örnekte diğer Türkçe Kur'an tercümelerine mukayese edelim:

1) *tutdılar teñridin özgeni teñriler ançaq bolmaqları için anlarğa 'aziz (15b/6-7)* "Onlar kendilerine aziz olmaları için Tanrı'dan başka tanrılar tuttular." (*Birebir aktarım: Tanrı'dan başkasını tanrı tuttular ta ki onlara aziz olmaları için.*)

Meryem suresi 81. ayetinin çevirisini oluşturan bu cümle diğer Kur'an tercümelerinde aşağıdaki gibi geçmektedir:

tutular tañrıda öñinni tañrılar ançaq bolmaqları anlarğa 'azizlik (TİEM 73 nüshası) (Kök, 2004: 225); *hem tutular Tañrıdın adın Tañrılar, bolsun için anlarğa 'izzet* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 64); *tağı tutundılar tañrıdın bisre tapunğular munuñ için kim bolsalar anlarğa 'azizlik* (Hekimoğlu ve Meşhed 1007 nüshaları) (Sağol, 1993a: 227; Meşhed 1007: 180a/1).

2) *yandurumuz saña anay ançaq yarusa anıñ közi qağğurmağıl (20b/3)* "Onun gözü aydınlansa ve üzülmesin diye sana anneni döndürürüz." (*Birebir aktarım: Sana anneni döndürdük ta ki onun gözü aydınlansa, kaygılanmayasın.*)

Taha suresi 40. ayetinde geçen bu cümle diğer Kur'an tercümelerinde şöyle:

yandurdımız anı anayka ançaq yarusa anıñ közi qağğurmağıl (TİEM nüshası) (Kök, 2004: 228); *yandurdımız seni anangka yarusañ tęp anıñ közi qağğurmasun tęp* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 67); *kaýtarduğ seni anang tapa munuñ için kim yarusa anıñ közi tağı qağğurmasa* (Hekimoğlu ve Meşhed 1007 nüshaları) (Sağol, 1993a: 230; Meşhed 1007: 181b/5).

3) *barmağaymız anıñ üze turu kalığlılar ançaq yangay biziñ tapa Mūsā (23b/8)* "Musa bize dönünceye kadar Onun üzerine (ibadete) devam etmekten ayrılmayacağız." (*Birebir aktarım: Onun üzerine (ibadete) devam etmekten ayrılmayacağız ta ki Musa bize dönecek.*)

⁹ Ek ve bu ekten yapılmış diğer kelimeler için bk. Brockelmann, 1954: 142; Gabain, 1988: 55; Erdal 1991, 323; Taş, 2020: 177.

Taha suresi 91. ayetinde geçen bu cümlenin karşılığında diğer Kur'an tercümelelerinde sunlar yer alır:

täprämägäy miz anıj üzä turuğlılar kaytınça biziñ tapa müsä (TİEM 73 nüshası) (Kök, 2004: 231); *hem tepremez-miz anıñ üze turu kalğay-miz yangınça bizke Mūsā* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 70); *kışmağay miz anıñ üze peyvestelik kılğanlar, ançağa tegrü kim kaytsa biziñ tapa Mūsā* (Hekimoğlu ve Meşhed 1007 nüshaları) (Sağol, 1993a: 234; Meşhed 1007: 184a/6).

4) *kim inçlik berdimiz mü anlarğa bularğa atalarıña ançağ uzadı anlarıñ üze tiriglik* (34a/6-7) “Onlara, bunlara, atalarına onlara hayat uzun gelecek kadar rahatlık verdik.” (Birebir aktarım: Ki huzur verdik mi onlara, bunlara, atalarına **ta ki** onlara hayat uzadı.) (Kur'an, 21/44)

Diğer Kur'an tercümelelerinde:

azu kıvattımız bu kâfirlärni atalarını ançaka tegi kim uzadı anlar üzä tiriglik (TİEM 73) (Ünlü, 2004: 43); *menfa'at birdük anlarğa tağı atalarıñğa ançağa tegrü kim uzun boldı anlar üze 'ömr* (Hekimoğlu ve Meşhed 1007 nüshaları) (Sağol, 1993a: 241; Meşhed 1007: 188a/9).

Köktürk harfli metinlerde bir defa Köli Çor yazıtında (D17) geçen *ançağ* kelimesinin kullanımı¹⁰ Uygur harfli metinlerde yaygınlık kazanmıştır. *DLT* ve *KB*'de tanıklanmayan kelime Karahanlı ve Harezmi Türkçesi Kur'an tercümelelerinde, Kutb'un *Hüsrev ü Şirin*'inde görülür. Çağatay Türkçesi metinlerinde de Oğuzca unsurların diğerlerine göre daha çok bulunduğu *Lütfi Divanı*, *Emirî Divanı* gibi eserlerde sınırlı sayıda rastlanan kelime Nevâyî'nin eserlerinde görülmez. Kelimenin *ança oğ* birleşiminden ortaya çıktığını ve *ança* ile neredeyse eş anlamlı olduğunu ifade eden Clauson aynı zamanda *inçak*, *inçek* ve şüpheli olarak tanımladığı *ançağ* şekillerine dikkat çeker, ardından çağdaş ve tarihî dönem Türk yazı dillerindeki şekilleri, örnekleri ve anlamlarını sıralar (EDPT: 174). Kelimenin kökeniyle ilgili bu görüş genel olarak kabul edilmiş, Gülensoy ve Tietze tarafından aynı şekilde açıklanmıştır (Gülensoy, 2011: 69; Tietze, 2002: 174).

Kur'an tercümelelerinde aynı zamanda *ançağlı* kelimesi geçer. Rylands nüshasındaki *ançağlı...teg* ifadesini inceleyen Ata *anı çaklığ > anı çaklı > ançağlı* olması gerektiğini ancak *Codex Cumanicus*'ta *ança çaklı*dan hareketle *ançağlı* için < *ança çaklığ* gelişiminin de olabileceğini kaydeder (2019: 166). Hekimoğlu Ali Paşa nüshasında geçen *ançağlı tamām* şeklinin ikizleme (synonim kompositum) yapısında olduğunu kaydeden Sertkaya, Bakara suresi 101. ayette Özbekistan nüshasında *tamām ya'nī ançağlı*, TİEM 73'de ise *inça kalı* şeklinde geçtiğini belirterek *ançağlı* için *inça kalı ~ ança kalı* gibi bir etimolojik açıklamanın düşünülebileceğini ifade etmiştir (2013: 148).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *ançağ* “tam böyle, tam öyle; sadece, yalnız” anlamlarına sahiptir (Wilkens, 2021: 48). Borovkov sözlüğünde *ançağ* için *уначе; пока; чтобы* “yoksa, aksi halde, için” anlamlarını vererek Radloff sözlüğündeki *ançah*, *ancak* maddelerine, Malov'un *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti* kitabındaki *ançakınça* kelimesine gönderme yapar (Borovkov, 1963: 54; 2002: 50). Bundan hareketle Clauson kelimenin *öyle olmasa (?)*; *sürece; böylece, -mAsI için* anlamlarını belirtir (EDPT: 174). TİEM 73 nüshasını inceleyen Kök ve Ünlü kelimeye “böylece, o kadar, öyle” anlamlarını verirken (Kök, 2004: 250; Ünlü, 2004: 305). Daha sonra Ünlü “yoksa, aksi halde, için”

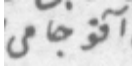
¹⁰ Yenisey metinlerinden Karayüz yazıtının 6. satırında ise herhangi bir ekin gelmemesine rağmen kelimenin son ünsüzünün sedasız olarak *ançağ* şeklinde geçtiği görülür, bk. Orkun, 2011: 603.

anlamlarına da sahip olduğunu tespit ederek *ançağ*, *ançuk* kelimeleriyle karşılaştırır ve *ançağa tegi*, *ançağa tegrü* “nihayet” kelimelerini de *ançak* maddesi altında gösterir (Ünlü, 2018: 45).

Yukarıda metinden alınan ilk iki örnek cümlede *ançak* Ar. *li-* (-ل) edatının, son iki cümlede ise Ar. *hattā* (حَتَّى) kelimesinin karşılığında geçmektedir. Bir bağlama edati olarak cümleyi bir önceki cümleye bağlayan *ançak* kelimesinin *OAT* ve diğer Kur’an tercümelelerinde iki görevde kullanıldığı anlaşılmaktadır: 1) amaç anlamı taşıması; 2) sınırlama anlamı taşıması. İlk iki örnek cümlede *ançak* ve aynı surede geçen *ançuk*¹¹ amaç anlamına sahiptir. Nitekim TİEM 73 dışında diğer Kur’an tercümelelerinde *ançak* yerine *munuñ üçün*, *-sun üçün*, *-sin tēp* tercih edilmiştir. 3. ve 4. örnek cümlelerde ise *ançak* sınırlama anlamı taşır, nitekim diğer Kur’an tercümelelerinde onun yerine *ançağa tegi*, *ançağa tegrü* veya *-ğınça* tercih edilmiştir. *OAT* ve TİEM 73 sayesinde bu anlamlarını tespit ettiğimiz *ançak* bu bakımdan Far. *tā*, *tā ki* edatlarıyla benzerlik göstermektedir.

Haşr suresi 21. ayette *eger indürsemiz bu Kur’ānı tağ üze körgeysiz anı ançağın pāre pāre bolğanın* cümlesinde tanıklanan *ançağın* kelimesi ise Borovkov tarafından *ançağ* maddesi altında soru işareti (?) ile gösterilirken (Borovkov, 1963: 54), Clauson “böyle” anlamını verir (EDPT: 174). Halil İbrahim Usta *ançak* kelimesinin araç durumu eki aldıktan sonra (*ançak*-ı-n) yapısından ortaya çıkan fonetik değişim olduğunu *ançak*-ı-n > *ançağın* şeklinde açıklamaktadır (Borovkov, 2002: 344).

IV. awuçam

uzunu otuz arşun az eksük artuğ erdi yogunı iki awuçamı erdi (39a/30) “Uzunluğu az çok otuz arşın idi, kalınlığı **iki kişinin kucağı** (kadar) idi.”

Borovkov ölçü birimi olarak anlaşıldığını belirttiği kelimeyi *ладонь* “avuç içi” şeklinde açıklar (1963: 36; 2002: 62).

Enbiya suresinin satır-arası tercüme kısmı tamamlanıp tefsir kısmının bulunduğu yerde Beytü’l-Mukaddes’in kuruluşu anlatılır. Önce Hz. Davud, ardından Hz. Süleyman döneminde yapılanlardan bahsedilir. Beytü’l-Mukaddes’in kuruluşunun Hz. Süleyman tarafından devlere buyrulduğu, dolayısıyla bütün kısımlarının taştan yapıldığı kaydedilir. Burada taşların büyüklüğünü vurgulamak için ölçülerinden bahsedilir¹². Önce taşın uzunluğu, ardından kalınlığının büyük olduğu, dolayısıyla insan eliyle yapılmış olmasının mümkün olmadığı belirtilmek istenmiştir. Bu sebeple *awuçam* kelimesinin anlamı “avuç içi” olmamalı. Kelime “kucak, iki kolun sarabildiği kadar” anlamına sahiptir. Nitekim *Tefsir-i Taberi*’nin Farsça tercümesinde aynı yerde, yani Beytü’l-Mukaddes’in kurulmasıyla ilgili kısımda, *iki awuçamı* yerine *dū merd dest derāz kunend ve behem ārend* (iki kişi ellerini uzatırlar ve birbiriyle birleştirirler) şeklinde geçer (Yagmâi, 1356: V, 1049).

¹¹ Metinde *ançuk* Meryem suresi 25. ayette *ançuk tüşsün seniñ üze* cümlesinde geçerken diğer Kur’an tercümelelerinde *tüşsün seniñ üze* (TİEM 73, Hekimoğlu, Meşhed 1007 nüshaları) (Kök, 2004: 222; Sağol, 1993: 223; Meşhed 1007: 177a/9); *tüşsün üçün seniñ üze* (Rylands nüshası) (Ata, 2019: 60) şeklindedir. Böylece burada *ançuk*’un amaç anlamı taşıdığı görülmektedir.

¹² Tarihî metinlerde *OAT*’ta olduğu gibi ölçü unsurlarının başında *uzunluğu*, *keñliki*, *qalınlığı*, *yoganlıkı*, *yinçkeliki* gibi kelimelerin kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle bu tür cümlelerde paralelizmler dikkat çeker. Bk. Uzuntaş, 2022.

OAT dışında başka bir metinde tanıklanamayan *awuçam* kelimesi Türkçe Kur'an tercümelerinde *awuçmak* şeklinde geçen kelimeyle kökteş olmalıdır. Şimşek çalışmasında Ar. *zığş* karşılığında TIEM 73 ve Hekimoğlu nüshalarında geçtiğini belirttiği kelimenin “demet” anlamına geldiğini kaydeder (2017: 99). Bunun dışında *awuçmak* kelimesinin Meşhed 1007 nüshasında da aynı ayetin çevirisinde geçtiğini kaydetmek gerekir (263b/1). Şimşek kelimenin kökeniyle ilgili iki ihtimal üzerinde durur. Buna göre; 1) *aw-* “toplanmak, üşüşmek, etrafını çevirmek” fiiline -ç- fiilden fiil yapma eki + -mAK mastar eki; 2) TT. *avuç* < ET. *adut* “avuç” kelimesinin -mAK ekiyle genişlemiş şekli. İkinci ihtimali daha güçlü olarak kabul ederken -mAK ekinin bir isme gelerek yeni bir isim türettiği örneğine tarihî Türk dili alanında rastlanmadığını da belirtir (2017: 100).

awuçam kelimesi *tutam*, *koçam/koşam* kelimeleri gibi bir ölçü anlamı içermektedir. Buna göre kelime fiilden isim yapan -Am ekinin bulunduğu aşikârdır. Tarihî metinlerde ve günümüzde işlek olmayan bu ekin görülen ilk örneği *awuçam* kelimesidir. İşlevce bir hareketin, bir bütünün parçasını bildiren adlar türetmiş gibi görünüyorsa da örnek azlığından ekin görevinin tam olarak tespit edilemediğini bildiren Korkmaz, *buram*, *görkem*, *koçam/koşam*, *tutam*, *yordam* örneklerinin ardından *biçem*, *dizem*, *dönem*, *kuram* gibi bazı terimlerin de bu ekten yapıldığını kaydeder (2019: 146). Selma Gülsevin ekin şekil ve fonksiyon bakımından -(I)m ekine benzediğini, ünlü ile biten fiillere geniş ünlü ile değil, dar ünlü ile bağlandığını, iki ekin ayrı alınması gerektiğini kaydederek *tutam*, *sıklam* örneklerini verir (1992: 11). -ge->-e ile uzatılmış bir berkitme fiilinden yapılmış ve -im isminden kopma bir birleşik olduğunu ifade eden Banguoğlu ekin -im eki anlatımından başka bir şey getirmediğinin görüldüğünü belirtir (1986:233). Yazı dilinde bulunmayan, Türkiye Türkçesi ağızlarında fiilden isim yapan -Am eki ile 24 ismin bulunduğu Güzel tarafından belirtilmiş (2018: 77), ancak örnekleri verilmemiştir.

Derleme Sözlüğünde “kucaklamak” anlamındaki *koç-* fiiline söz konusu ekin gelmesiyle türeyen *koçam* “iki kolun sarabildiği kadar, bir kucak (çalı vb. şeyler için)” (DS IV: 2894); *koşam* “1. avuç; 2. iki avuç dolusu” (DS IV: 2933); *kuşam* “iki avuç dolusu” (DS IV: 3015) maddeleri yer almaktadır. Aslında “iki kolun sarabildiği kadar, bir kucak” anlamına gelen kelime *koçam* kelimesinin ağızlarda “avuç” ve “iki avuç dolusu” anlamını kazandığı anlaşılmaktadır. Bu durumda her ne kadar “avuç” kelimesiyle ilgili olduğunu düşünülse de *awuçam* kelimesinin bu anlamıyla sınırlı kalmayıp “bir kucak” anlamını kazandığı *OAT* metninden anlaşılmaktadır. Nitekim Meşhed 293 nüshasında *awuçmak* kelimesinin altına aynı anlama geldiği vurgulanarak yazılan notlardan biri de *koçak*’tır (Şimşek, 2019: 53). Bu durumda *awuç-* fiilinin mevcut olduğu ve *aw-uç-* şeklinde türediği ihtimali kuvvetlenmektedir¹³.

V. kırmaçı

Yine Enbiya suresinin tefsir kısmında yer alan Beytül-Mukaddes’in yapımı ile ilgili hikâyede meslek adı olduğu anlaşılan bir kelime geçmektedir. *kumaçı/komaçı* şeklinde yazılmış gibi görünen kelime ilk hecede ünlülerin sıkça yazılmadığından hareketle *ķavmaçı* olarak da okunabilir (39a/29). Ancak bütün durumlarda kelime metnin akışına uymamaktadır. Yaptığı eylemden dolayı fiilin kök veya gövdesine gelmiş -mA eki

¹³ Ek ile ilgili bk. Taş, 2020: 179; Tekin, 2013: 584.

üzerine +çI ekiyle yapılan meslek adlarının olduğu bilinmektedir (TTür. doğramacı, dokumacı, kaplamacı, oymacı; Özb. boyamaçı, kötärmäçi, tâvlamaçı, toqımaçı, yâymaçı vs.). *ķavır-*, *ķaviş-* gibi fiillerin kökünde görünen **ķav-* fiiliyle ilgili olmadığından kelimenin *ķavmaçı* okunması mümkün değildir.

Usta *ķumaçı* okuduğu kelimeye soru işareti ile “taş işleyen işçi ?” anlamını verir (1989: 423). Metnin ilgili kısmında Beytü’l-Mukaddes’in yapımında tamamen taşların kullanıldığı, bu meslek sahibinin yaptığı gibi devlerin taşları kırarak/kazıyarak getirdikleri belirtildiğinden Usta bu anlamı vermiş olmalıdır. Dilaçar *Kutadgu Bilig İncelemesi*’nde eserde geçen meslek adları arasında *ķumaçı* kelimesini iki yerde sayar ve “derici” anlamına geldiğini kaydeder (1995: 123; 151). Ancak *KB* nüshalarının hiçbirinde bu kelime geçmemektedir. Büyük ihtimalle Dilaçar’ın kaydettiği kelime Arat’ın *ķırmaçı* olarak okuduğu kelime olmalıdır. *OAT* dışında Türkçenin tarihî metinlerinde ve günümüz lehçelerinde *ķumaçı/ķomaçı* şeklinde bir meslek adına rastlanmaması kelimenin yanlış yazılmış olabileceğini düşündürmektedir. Müstensih büyük ihtimalle kaynak metindeki *ķırmaçı* kelimesinde *re* yerine *vav* yazmıştır. Bu tür yazım yanlışları *OAT* metninde az olmayıp Usta da yaptığı çalışmada bunları düzelterek dipnotta göstermektedir (2011).

KB Fergana nüshasında geçen *ķırmaçı* (161b/5) kelimesi Arat tarafından “derici” şeklinde çevrilmiştir (1959: 322). Clauson ise muhtemelen “tornacı” veya belki de genel olarak “marangoz” anlamına geldiğini kaydetmiştir (EDPT: 660). DTS’de *ķırma*, *ķırma* maddelerine göre “terzi, bakırcı, değirmenci” gibi anlamları verme olanağının olduğuna dikkat çeken Tezcan, dil coğrafyasını göz önünde tutarak Kırg. *ķırmaçı* “çömlekçi” anlamını uygun bulmuştur (1981: 49). Karimov ise *oymacı durädğâr* “oymacı marangoz” şeklinde anlamlandırmıştır (1971: 667). Kutadgu Bilig Sözlüğünün yazarı Sadıkov da kelimeye “marangoz” anlamını verir (2020: 215). Bilindiği gibi eserin Kahire nüshasında *ķırmaçı* yerine *yığaççı* kelimesi vardır (133a/3). *yığaççı* kelimesi *ķırmaçı*’nın eş anlamlısıdır. Nitekim Yudahin’in sözlüğünde gösterildiği gibi Kırg. *ķırmaçı* “çömlekçi” değil, “ahşap araç gereçler hazırlayan, kaşıklı” anlamındadır (Yudahin, 1985: 496). Geçmişten günümüze *ķırmaçılık* mesleği Orta Asya’da yaygın olup hâlâ varlığını sürdürmektedir. *ķırmaçılar* çeşitli aletler kullanarak ahşap parçaları kazıma yoluyla süslerler, onlara şekil verirler. Doğu Türkleri bu tür kazıma eylemi karşılığında *ķır-* fiilini kullanır. Ayrıca Rus yazarı Çehov’un *Gam* hikâyesini Özbekçeye tercüme eden Çolpan, *tokap* “tornacı” kelimesini *ķırmaçı* şeklinde çevirir. Bütün bunlar dikkate alınarak *ķırmaçı* kelimesi “ahşap oymacı, hakkâk” şeklinde anlamlandırılabilir.

Bu durumda *OAT* metninde ilgili cümle şöyle olmalıdır: *üstün örege tegdi erse devler bardılar taşnı ķırmaçı kırar teg kırıp atıp yayıp ketüirdiler* (39a/29-30) “Üst direğine geldiklerinde devler gittiler, **oymacının** kazıdığı gibi taşı kazıp atıp, yayıp getirdiler.”

Görüldüğü gibi metinde *ķırmaçı*’dan sonra *ķır-* fiili gelerek bu meslek sahibinin yaptığı eyleme gönderme yapılmaktadır. Bu da metinde bir yazım yanlış olduğunu, *ķırmaçı* şeklinde düzeltilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Anonim Tefsir olarak da bilinen *OAT*, gösterdiği dil özellikleri bakımından Türk dilinin tarihî kaynakları arasında en çok dikkat çeken eserlerinden biridir. Bu sebeple eserin ait olduğu coğrafya, tarihî dönem ve yazı dili üzerinde çeşitli görüşler bildirilmiştir. İçerdiği söz varlığı tefsiri Türklük bilimi bakımından daha değerli

kılmıştır. Çünkü Kur'an tercümesi ve tefsirlerinde müellif/tercüman dinî bir metin olduğundan dolayı kelimeleri daha çok dikkatle seçmiş, Türklerin anlayacağı kelimeleri tercih etmiştir. Bu durum bilim dünyasında ilk başta eserin söz varlığı çalışmasının ortaya konulmasını etkilemiştir. Gerek *OAT* gerekse diğer Türkçe Kur'an tercüme ve tefsirlerinin söz varlığında bulunan kelimelerin karşılaştırmalı, etimolojik açıklamaları Türklük bilimi çalışmalarında önemli katkı sağlayacaktır. Ayrıca bu tür çalışmalar ilk Türkçe Kur'an tercümelerinin birbirleriyle ilgisini ortaya koymak için elzemdir. Örneğin *OAT* metninin satır-arası tercüme kısımlarının *TİEM* 73 nüshasıyla aynı kaynağa dayandığı veya büyük oranda aynı olduğu ifade edilse bile yukarıda ilk üç maddede karşılaştırılan kısımlardan anlaşıldığı gibi ikisinin arasındaki mevcut farklar da göz ardı edilemez.

Bu yazıda üçü satır-arası tercüme kısmında, ikisi tefsir kısmında geçen beş farklı kelime üzerinde durulmuştur. Tarihi metinlerde *sawsa-*, *çawsa-*, *çawşa-*, *çuwşa-*, *çuvşa-*, *çüwşe-*, *suwşa-*, *şuvşa-*, *çevşe-* *civşe-* şekilleriyle geçen fiilin özgün şeklinin *çawşa-* olarak < *çaw+t-ş+a-* şeklinde açıklanabileceği; *bütün/köni/râst* sıfatları ile eş anlamlı olarak geçen *tegizin* < *teg-(i)z* olarak fiilden türemiş isim olabileceği; *ançuk* şekli de görülen *ançak* kelimesinin amaç ve sınırlama anlamları taşıyarak Farsça *tâ*, *tâ ki* edatıyla benzer görevde kullanıldığı; *awuçam* kelimesinin “iki kolun alabildiği kadar, bir kucak” anlamına gelerek *awuç-* fiilinden türemiş olabileceği; *KB*'de geçen *kıрмаçı* kelimesinin *OAT* metninde de görülerek “ağşap oymacı, hakkâk” anlamı taşıdığı aynı cümlede geçen *kıır-* fiili ve günümüz Türk lehçelerinde yaşayan şekillerine dayanarak ortaya konulmuştur. Borovkov'un eserin söz varlığıyla ilgili hazırladığı değerli çalışmasında bütün kelimeler mevzu bahis edilmemiş, bazı kelimeler yanlış okunmuş veya açıklanmıştır. Bunlardan bir çoğunu Halil İbrahim Usta düzeltmişse de hâlâ açıklanması gereken başka kelimeler ve yapılar da vardır. Bu yazımızı müteakip çalışmamızda tespit ettiğimiz diğer kelimeler üzerinde durulacaktır.

Kısaltmalar

Ar. Arapça; **Başk.** Başkurt Türkçesi; **bkz.** Bakınız; **BRS** Başkirsko Russkiy Slovar; **Çuv.** Çuvaş Türkçesi; **EAT** Eski Anadolu Türkçesi; **EDAL** Etymological Dictionary of the Altaic Languages; **Far.** Farsça; **DLT** Divânu Lugâti't-Türk; **DTS** Drevnetyurkskiy Slovar'; **EDPT** An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish; **KB** Kutadgu Bilig; **Kırg.** Kırgız Türkçesi; **KKal.** Karakalpak Türkçesi; **KKM** Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Meali; **Kum.** Kumuk Türkçesi; **Kzk.** Kazak Türkçesi; **ME** Mukaddimetü'l-Edeb; **Moğ.** Moğolca; **Nog.** Nogay Türkçesi; **OAT** Orta Asya Tefsiri; **OTWF** Old Turkic Word Formation; **ÖTİL** Özbek Tilining İzahlı Lugati; **Özb.** Özbek Türkçesi; **Tat.** Tatar Türkçesi; **TDDS** Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü; **TİEM** Türk İslam Eserleri Müzesi; **TRS** Tatarsko Russkiy Slovar; **TTür** Türkiye Türkçesi; **Türkm.** Türkmen Türkçesi; **VEWT** Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen; **Yeni Uyg.** Yeni Uygur Türkçesi

Kaynakça

- Ahmerov, K. Z. vd. (1958). *Başkirsko-Russkiy Slovar*. Moskova: Yabancı ve Ulusal Sözlükler Devlet Yayınevi.
- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig II (Tercüme)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Argunşah, M. ve Sağol Yüksekaya, G. (2017). *Karahanlıca Harezme Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ata, A. (2019). *Karahanlı Türkçesinde İlk Türkçe Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Bamatov, B. G. ve Gaciagmatov, N. E. (2011). *Kumukça-Orusça Sözlük*. Mahaçkale: Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Yayınları.

- Banguoğlu, T. (1986). *Türkçe'nin Grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Barthold, W. (1928). Orta Asya'da İslamiyetin İntişar Ettiği Zamana Ait Bir Abide. *Türkiyat Mecmuası*, 2, 69-74.
- Baskakov, N. A. (1958). *Karakalpaksko-Russkiy Slovar*. Moskova: Yabancı ve Ulusal Sözlükler Devlet Yayınevi.
- Baskakov, N. A. (1963). *Nogaysko-Russkiy Slovar*. Moskova: Yabancı ve Ulusal Sözlükler Devlet Yayınevi.
- Baskakov, N. A. ve İnkijekova-Grekul, A. İ. (1953). *Hakassko-Russkiy Slovar*. Moskova: Yabancı ve Ulusal Sözlükler Devlet Yayınevi.
- Bayraktar, F. S. (2019). Doğu ve Batı Türkçesi Kuran Tercümelelerinde Esmâ'ül Hüsnâ'nın Türkçe Söylemleri. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 357-371.
- Borovkov, A. K. (1963). *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv*. Moskva.
- Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*. (Çev. H. İ. Usta ve E. Amanoğlu). Ankara: TDK Yayınları.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratur-sprachen Mittelaisens*. Leiden.
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Derleme Sözlüğü (2009). Ankara: TDK Yayınları.
- Dıbo, V. A. (2011). Eski Türkçede Patlamalı Dış Ünsüzleri. *Dil Araştırmaları*, 9, 105-140.
- Dilaçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, J. (1968). Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi (Rylands Nüshası). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 15, 51-69.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon*. Vol. I-II. Wiesbaden.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. M. Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (A-N)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gülsevin, S. (1992). *(Kâmûs-ı Türki'ye Göre) Türkçede Fiilden İsim Yapan Ekler ve Kullanılışları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Malatya.
- Güzel, F. (2018). Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yapım Ekleri I: Yazı Dilinde Bulunmayan Yapım Ekleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 66(1), 73-114.
- Haşimi, A. (2019). Anadolu Ağızlarında Tespit Edilen Arkaik "çav-" Sözcüğünün Düşündürdükleri. *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (111-121. ss.). Samsun.
- Kaçalin, M. S. (2011). *Niyâzi Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, el-Lugâtu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstişâdâtu'l-Cağâtâ'iyye*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Karagöz, İ. (2016). *Ayet ve Hadislerin Işığında Esmâ-i Hüsnâ*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Karahan, A. (2017). Karahanlı Dönemi Türkçe Kur'an Çevirilerinde Allah'ın Ad ve Sıfatları Hakkında. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 41, 127-156.
- Karahan, A. (2019). Orta Asya Kur'an Tefsiri'nin Metin Yayını ve Sözvarlığı Üzerine. *Yeni Türkiye, İlk Dönem Türkçe İslami Eserler Özel Sayısı-I*, 105, 430-436.
- Karimov, N. (1971). *Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig, Saadetge Yollavçı Bilim*. Taşkent: Fen Neşriyatı.
- Kaydarov, A. (1986). *Struktura Odnoslojnih Korney i Osnov v Kazahskom Yazıke*. Almatı: Nauka.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satur-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM-73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Kur'an-ı Kerim Meâli* (2011). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kuyuma, E. (2019). Eski Anadolu Türkçesi Kur'an Tercümelelerinde Esmâ-i Hüsnâ'yı Karşılayan Söz Varlığı. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(36), 399-438.

- Mahmudov, K. (2000). *Turkiy Tefsir (XII-XIII asr)*. Taşkent: Devlet Şarksinaslik Enstitüsü Neşriyatı.
- Nadçip, E. N. (1968). *Uygursko-Russkiy Slovar*. Moskova: Sovetskaya Ensiklopediya.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özbek Tilining İzahlı Lugati* (2008). Taşkent: Özbekistan Milli Ensiklopediyası.
- Paçacıoğlu, B. (2016). *Türkçenin VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Sözcük Dağarcığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Radloff, W. (1905). *Opu Slovarya Tyurkskih Nareçiy, Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte*. (C. 3). St. Petersburg: İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Rahmatullayev, Ş. (2000). *Özbek Tilining Etimologik Lugati*. Taşkent: Universitet.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sadikov, K. (2020). *Kutadgu Bilig Sözlüğü*. Taşkent: Akademnaşr.
- Sağol, G. (1993a). *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, Giriş-Metin-Sözlük*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul.
- Sağol, G. (1993b). *Old Turkish and Persian Inter-linear Qur'an Translations I: An Inter-linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part I: Introduction and Text)*. Sources of Oriental Languages & Literatures 21, Turkish Sources XIX, The Department of Near Eastern Languages & Civilizations, Harvard University.
- Sağol, G. (1995). *Old Turkish And Persian Inter-linear Qur'an Translations III: An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary And Facsimile (Part II: Glossary)*. Sources of Oriental Languages & Literatures 26. Turkish Sources XXIII. The Department of Near Eastern Languages & Civilizations. Harvard University.
- Sertkaya, O. F. (1977). Janos Eckmann, Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 22, 280-285.
- Sertkaya, O. F. (2013). *Makaleler -2 (Seçme Araştırma ve İncelemeler)*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Sleptsov, P. A. (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar*. Moskova: Sovetskaya Ensiklopediya.
- Starostin, S., Dybo, A., Mudrak, O. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden.
- Şimşek, Y. (2016). Eski Anadolu Türkçesi Satırrası Kur'an Tercümesi'nin (Topkapı Nüshası) Sözcük Üzerine Notlar. *Türkbilgi*, 31, 153-170.
- Şimşek, Y. (2017). Meşhed Nüshası Türkçe Kur'an Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 42, 97-111.
- Şimşek, Y. (2018). Türkçe İlk Kur'an Tercümeleri Üzerine Açıklamalı Bir Bibliyografya Denemesi. *Yeni Türkiye, Türk Dili Özel Sayısı*, 99, 104-125.
- Şimşek, Y. (2019). *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş-Metin-Dizin)*. C. 2. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Taş, İ. (2020). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tatarintsev, B. İ. (2002). *Etimoloğışeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka*, Tom II. Novosibirsk: Nauka.
- Tatarsko-Russkiy Slovar, Tatarça Rusça Sözlük*. (2007). Kazan: Megarif.
- Tekin, Ş. (1992). Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasî Birlikleri Arasındaki İlişkiler. *Tarih ve Toplum*, 101, 9-19.
- Tekin, T. (2013). Ana Türkçede Z'leşme ve Ş'leşme. E. Yılmaz ve N. Demir (Haz.), *Makaleler-2 (Tarihi Türk Yazı Dilleri)* içinde (573-586. ss.). Ankara: TDK Yayınları.
- Tezcan, S. (1981). Kutadgu Bilig Dizini Üzerine. *Belleten*, 45(2), 23-78.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, (Birinci Cilt A-E). İstanbul: Simurg Yayınları.
- Togan, Z. V. (1959-1960). Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III, 133-160.
- Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü*. (2016). Aşkabat: Türkmen Devlet Neşriyatı.

- Usta, H. İ. (1989). *XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Usta, H. İ. (2011). *Orta Asya Kur'an Tefsiri (Metin- Tıpkıbasım)*. Ankara: Poyraz Ofset.
- Uzuntaş, H. (2022). Horezm Türkçesi ile Yazılan Sirâcü'l-Kulûb'da Benzetme ve Ölçü Unsurları. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 12(23), 275-289.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 235v/3-450r/7) Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Ünlü, S. (2007). İlk Türkçe Kur'an Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(2), 215-285.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Ünlü, S. (2018). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Arası Transkribeli Kur'an Tercümesi (TIEM 73) Örnekle - Açıklamalı Sözlük A-K. C. 7*. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları.
- Üşenmez, E. (2006). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kütahya.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch, Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yagmâî, H. (1356). *Tercüme-i Tefsir-i Taberî*. (C. I-VII). Tahran: Tus.
- Yegorov, V. G. (1964). *Etimologičeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı: Çuvaş Kitap Yayınevi.
- Yılmaz, E., Demir, N. ve Küçük, M. (2013). *Kıyas-ı Enbiya, Türk Dil Kurumu Nüshası. Metin-Sözlük-Dizin, Notlar*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yudahin, K. K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar, Kırgızça-Oruçça Sözdük*. Moskova: Sovetskaya Ensiklopedya.
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb: Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası*. Ankara: TDK Yayınları.

